

МІЖТЕКСТОВИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ У РОМАНІ СТЕПАНА ПРОЦЮКА «МАСКИ ОПАДАЮТЬ ПОВІЛЬНО»

Стаття присвячена дослідженню особливостей використання інтертекстуальних елементів у романі «Маски опадають повільно» сучасного українського письменника С. Процюка. Виявлення та осмислення міжтекстових маркерів роману сприяє розкодуванню численних культурно-національних знаків та з'ясуванню вектору їхнього впливу на життєві позиції головного героя. Обраний літературознавчий підхід дає змогу якнайповніше розкрити постать Володимира Винниченка і зрозуміти суперечливість психосвіту митця.

Ключові слова: інтертекстуальність, алюзія, ремінісценція, епістолярій, міфологема, біографічний роман.

Постановка проблеми. У сучасному українському літературному процесі ХХІ ст. біографічна проза дедалі більше перестає бути белетризованим жанром. Позиція автора у творі все частіше виходить за рамки історичного фактажу. Задля відтворення якомога ширшої картини життя того чи іншого митця автори обирають найрізноманітнішу техніку написання: це може бути і повна реконструкція біографії, відповідно до документальних матеріалів, і презентація життєпису творчої особистості крізь призму власного суб'єктивізму, і навіть свідомі містифікація образу митця. Цілком успішним проектом модифікації біографії є творчість С. Процюка, зокрема його психобіографічний роман «Маски опадають повільно» з різноманітним спектром елементів інтертекстуальності.

Аналіз актуальних досліджень. Творчість С. Процюка на теренах біографічного письма демонструє широкий діапазон міжтекстових узаємодій та елементів. Це засвідчує вишукане використання автором у його біографічних романах прийомів власне інтертексту, заявленого у цитатах, алюзіях, ремінісценціях, що підкреслює домінантність інтертекстуальності в ідіостилі С. Процюка. Поетикальні особливості роману висвітлено у працях Б. Пастуха [7], І. Андрусяка [1], О. Солов'я [9] та ін. Про ідейно-художню вартість роману зауважували Л. Горболіс, А. Черниш, Б. Стрільчик; жанрові особливості психобіографічної прози досліджувала Р. Харчук. Проте особливості міжтекстового інструментарію роману «Маски опадають повільно» досі не потрапили в коло зацікавлень науковців. Тому, спираючись на обґрунтування засад інтертекстуальності у працях Р. Барта [2], Ю. Крістєвої [6], Ж. Дерріди [5], М. Бахтіна [3] та ін.,

маємо на **меті** виявити та охарактеризувати міжтекстове кодування роману С. Процюка «Маски опадають повільно».

Виклад основного матеріалу. Присвячений постаті Володимира Винниченка роман С. Процюка «Маски опадають повільно» за стилістичною та жанровою манерою став закономірним продовженням «Троянди ритуального болю». Не зважаючи на подібність структурної та композиційної побудови, схожості в розкритті психології життєтворчості невротичних геніїв, попри збереження стилістики тексту, варто наголосити, що оповідна складова твору значно скоротилася, активізувалися алегоричні й оніричні вкраплення. Визначаючи смислові вектори роману, О. Соловей зауважує: «Ця книга про Винниченка є передовсім книгою про самотність і страх, про ту суму внутрішньої боротьби людини модерної, без якої не буває людини глибокої, чесної та природньої» [9, с. 61]. За жанром роман «Маски опадають повільно» – «художньо-мистецький сплав жанрово самотійних, хоч і близьких генетичних кодів, – біографії, сповіді, автокоментування, епістолярію, мемуарів тощо» [11, с. 310]. Роман тяжіє до щоденниково-епістолярного наративу, що у свою чергу є виявом інтертекстуальності на архітекстуальному рівні.

Говорячи про мовлення наратора в біографічній прозі С. Процюка, наголосимо, що воно структурується відповідно до вимог стилю Василя Стефаника, Володимира Винниченка та Архипа Тесленка. Цікавою, скажімо, є наративна форма у романі «Маски опадають повільно», де С. Процюк, апелюючи до окремих виразних фактів із життя Володимира Винниченка, а також до його епістолярної спадщини, ніби веде психотерапевтичний сеанс, розгортаючи бесіду з митцем, «пояснюючи письменникові його самого, позаяк, [...] знає більше про письменника, ніж він сам» [4, с. 98]. Ось як, наприклад, звертається автор до Винниченка: «Ти не знаєш, звідки взялося це відчуття абсолютного жаху перед дисбатом [...]. Чому для тебе дисбат став страшнішим за смерть? ...розгадка у тому, що глум і приниження ти сприймаєш як щось страшніше від смерті...міркуєш, що вмирання можна перенести, бо муки недовгі... а регіт, тупоголовий сарказм плебсу, глумління тих, які вважають себе людьми, гірше смерті...» [8, с. 47-48].

Саме у таких діалогах свідомо чи несвідомо проявляється й авторське «Я» С. Процюка. Автор здійснює так звану мандрівку в часі, зміщуючи часопросторові межі задля порівняння психосвіту власного та психосвіту

Винниченка. Сам письменник у своїх інтерв'ю неодноразово наголошував, що для того, щоб написати дійсно вартісну біографічну прозу, необхідно: «...жити іншим життям. Треба багато часу віддати для іншого життя. Треба віддати шмат свого життя для розуміння іншого, жертвувати, жити цим життям» [10]. Зрозуміло, що С. Процюкові легше «відпустити» власне «Я» із Винниченком, адже їхні психотипи дуже близькі.

У романі «Маски опадають повільно» виступає підтекстова площина, виражена в прийомах цитування, стилізації, присутності міфологем у текстовій структурі. Показовими у творі й важливими в архітектонічному плані є вкраплення астро-фізичних елементів. Наприклад, поява комети – знака-передвісника, який надає месіанського значення приходу Винниченка у світ і подальшому перебуванню в ньому. Комета час від часу оприявлюється в різних фрагментах твору, ніби Віфлеємська зірка, потужна сила, що з'являється у найважливіші життєві моменти митця й охороняє «норовливого непосидючого Володю». С.Процюк, прагнучи смислово поєднати образ Володимира Винниченка й образ месії для підкреслення неординарності та обраності письменника, застосовує мотив видіння й передвіщення його появи у світ, який сигналізує ще й «утробний, архетипний крик» новонародженого Володі: «Вночі над Єлисаветградом на кілька хвилин зависла комета, яка мала химерну форму. Стара повитуха визирнула у вікно і відразу почала хрестилася: – Свят-свят! Появляються знаки... Я їй казала про цього цього мальчика... Це небесне начиння йому підморгує, ма'ать, вітає із приходом у світ...» [8, с. 6].

С.Процюк майстерно вводить у канву художнього тексту давньогрецькі міфічні образи Зевса, Діоніса, Аріадни, Орфея, Сцилли й Харибди, напівміфічного царя Сізіфа, а також ремінісценцію на Троянське царство. Такий спектр інтертекстуальних засобів, на наше переконання, покликаний розкрити таємниці життя Володимира Винниченка, спроектовані на колосальні зміни політичного та суспільного устрою країни: «Може, ти би створив ідеальну країну УТ, Україну Троянську, де м'яка, тепла і трохи вайлувата ментальність сполучилася б із античною героїкою, трагіком і первісністю? І ти, о новітній докторе Моро, витворив би інший тип української людини, виконавши до кінця свою натхненну місію?» [8, с. 34-35].

Автор алюзійно наближає образ Володимира Винниченка до образу Діоніса, який є виявом піднесеності, збудження, натхнення, а часом навіть і розтління. С.Процюк асоціює образ українського класика з давньогрецьким богом спокуси, адже так письменникові вдається розкрити метання душі

митця між Орфеєм, діонісцем-звabником та вільнолюбом: «Послідовників великого Діоніса серед чоловіків не так і багато. Тим паче Володимир не був чистим діонісійцем-звabником. Він шукав ту, яка могла б усе поєднати. Адже навіть Діоніс добре знав, що одна кохана жінка вміщує у собі всіх інших, а всі інші ніколи не зможуть замінити одну, кохану» [8, с. 111]. До міфічної структури роману автор вводить і образ міфічної Аріадни – вірної й пристрасної супутниці Діоніса, у якому читач може розгледіти постать коханої Діти – Розалії Ліфшиць, дружини письменника. Подекуди С. Процюк послуговується й іншими означеннями: Вічна Жінка, матріархальна жриця, Всесвіт жіночий, Єва й навіть Велика Матір, задля деталізації значення дружини в житті Володимира Винниченка та підкреслення її колосального впливу на творчий шлях митця.

Психологічне тло роману «Маски опадають повільно» також не позбавлене інтертекстуального компонента й увиразнюється сталою міфологемою «між Сциллою і Харибдою», яка увиразнює межові стани героя. Володимир Винниченко постійно перебував між країнами, людьми, а також власними переконаннями. Не дивно, що й життя письменника видавалося карколомним, тривожним і ризикованим: «Ти всюди чужий, завжди знаходишся між Сциллою і Харибдою, між Малоросією і Великоросією, між сумнівами і незламністю, завжди у пошуках небагатьох рідних тобі душ і дорогих облич...» [8, с. 136]. Зображений автором стан неспокою й постійного вибору формує у Винниченка здатність до пристосування за будь-яких умов. Протягом усього свого життя письменник постійно змінював маски, приміряючи на себе нові образи: «Маски невротика і Мефісто, політичного лідера й успішного письменника, художника і публіциста, женозвabника й експериментатора над душами то оживали, то пригасали. Одна перекривала іншу. За ними було важко, майже неможливо впізнати месіанське лице того, хто утримував усі ці парсуни в одній особі» [8, с. 283]. Така психологічна риса знаходить втілення в образі дволикого бога Януса – властителя численних масок, що в свою чергу дає читачеві натяк на дешифрування назви роману «Маски опадають повільно»: «Ти так багато знаєш про роздвоєння і муки вибору, про маски багатолікого Януса і перешкоди на шляху, що вже мусив би подолати той шлях» [8, с. 79].

Окрім застосованих С. Процюком ремінісценсій до античної міфології, в тексті художньо представлена й характеристика ключових історичних постатей ХХ ст., які відіграли значущу роль у формуванні життєвих позицій

українського класика. Саме імена Адольфа Гітлера та Йосифа Сталіна постають в уяві Володимира Винниченка ключовими деструктами європейського та українського політичного, суспільного й культурного устроїв.

Рятуючись від сталінської червоної чуми, письменникові довелося загнати себе в емігрантські лещата, які «вичавлювали творчу силу» митця. Аби не лишитися остаточно спустошеним, Володимир Винниченко на засадах антеїстично-екзистенційного духовного підґрунтя продовжує писати *про і для* українських фізично і психологічно травмованих сталінською владою людей. Митець руйнує тоталітарну шаблонність, в яку загнана тогочасна література. «З літератури зникають психологія, вічні питання» [8, с. 235], – зауважує С. Процюк. Критична ситуація, в якій опинився загнаний Винниченко, спровокувала пошук резервів і шляхів подолання внутрішнього розтління. «Інтелект, інтелігентність, уміння зануритися в себе допомагали Володимиру Винниченку вистояти, душевно структуруватися, створити власними зусиллями українській вимір на чужині» [4, с. 104].

Нищівна тоталітарна ідеологія стала рушієм до філософських пошуків митця, що згодом знайдуть своє втілення в концепції конкордизму, яка стала основою психічної витривалості, природності та духовної гармонії митця, протистоячи панівним нищівним настроям тоталітаризму. Як констатує С. Процюк, «треба стати близьким до природи, легким у тілі і легким думками. Ти відчуваєш, як кожна клітинка починає оживати, – і це теж рятує від безнадії, що насувається на Європу через двох нереалізованих митців – художника і поета, джугашвілі і шикльгрубера» [8, с. 239]. Як бачимо, історичні фігури Гітлера й Сталіна спровокували з'яву потужної рушійної сили, скерованої на вироблення Володимиром Винниченком власної стоїчної життєвої філософії.

Висновки. У романі «Маски опадають повільно» С. Процюка майстерно синтезовані біографічний та психологічний матеріал. Широкий спектр прийомів оприявленого та прихованого цитування, алюзій, ремінісценцій, уведення міфологем та астро-фізичних конструктів є своєрідною перепусткою до виявлення та дешифрування численних культурно-національних кодів, які сприяють цілісному формуванню психологічного портрета та глибшого розуміння суперечливості характеру талановитого українського письменника Володимира Винниченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк І. Процюк описав психологічні травми Винниченка, його сексуальні досвіди, взаємини із жінками. УНІАН. – URL: <https://www.unian.ua/culture/576105-protsyuk-opisav-psihologichni-travmi-vinnichenkayogo-seksualni-dosvidi-vzaemini-z-jinkami.html> (дата звернення: 12.10.2021).
2. Барт Р. Від твору до тексту. *Слово. Знак. Дискурс*: антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. Львів: Літопис, 1996. С. 378-384.
3. Бахтин М. Проблема текста в лінгвістическій, філології і других гуманітарних науках. Опыт філософського аналізу. *Естетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1979. С. 281-307.
4. Горболіс Л. Чужина: коди інтерпретації: монографія. Суми: Мрія, 2016. 176 с.
5. Дерріда Ж. Письмо та відмінність. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 602 с.
6. Кристева Ю. Бахтин, слово, діалог і роман. *Діалог. Карнавал. Хронопол*. 1993. № 4. С. 5-24.
7. Пастух Б. Психографія в шатах слова. *Слово і Час*. 2013. № 3. С. 97-101.
8. Процюк С. Маски опадають повільно: роман про Володимира Винниченка. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
9. Соловей О. Оргазм і відчай: випадок Степана Процюка (Пролегомени до вивчення творчості). Вінниця: Простір Літератури, 2017. 136 с.
10. Степан Процюк: Винниченко дуже близький. *ВВС Україна*: інтерв'ю. – URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2011/12/111206_book_protsyuk_interview_sd (дата звернення: 07.10.2021)
11. Черниш А. Є. Біографічні романи С. Процюка в інтертекстуальному вимірі. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2019. № 3. С. 309-316.

Rukhlenko L. Intertext tools in the novel Stepan Protsyuk «Masks fall slowly».

The article is devoted to the study of the peculiarities of the using intertextual elements in the novel "Masks fall slowly" by the modern ukrainian writer S. Protsyuk. Identifying and understanding the intertextual markers of the novel helps to decode numerous cultural and national symbols and clarify the vector of their influence on the life positions of the protagonist. The chosen literary approach allows to reveal the figure of Volodymyr Vynnychenko as fully as possible and to understand the contradictions of the artist's mental world.

Key words: *intertextuality, allusion, reminiscence, epistolary, mythology, biographical novel.*